

Тесленко І. А.

У ПЕРЕДДЕНЬ ПЕРШОГО ПОВСТАННЯ (Два джерела про активність козаків навесні — влітку 1591 року)

У статті розглянуто передумови першого козацького повстання під проводом Криштофа Косинського у світлі кореспонденції київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького (1526–1608). Особливу увагу приділено листам аристократа до троцького воєводи Миколая-Криштофа Радивила «Сирітки» (Степань, 30 травня 1591 р.) й учасників ради сенату в Яновці, скликаної на 31 листопада 1591 р. (Острог, жовтень 1591 р.). Аналіз цих документів дав змогу внести низку уточнень до традиційної схеми розповіді про козацьку активність, що передувала повстанню, а порівняння змісту і стилістики джерел показало відмінності в їхньому інформаційному наповненні та способі розставлення акцентів. Розбіжності ці було зумовлено не лише різним часом написання листів, а й різною цільовою аудиторією та завданнями, які ставив перед собою автор послань. Раніше з них зберігається у Національному історичному архіві Беларусі в Мінську, пізніше — в рукописному відділі Бібліотеки Варшавського університету. Обидва документи не публікувалися раніше і вміщені у додатку до статті.

Ключові слова: шляхта, козаки, козацьке повстання, Річ Посполита, кореспонденція, XVI століття.

Серію козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. відкриває виступ під проводом Криштофа Косинського (1545–1593). Цей перший бунт, який розтягнувся у часі від осені 1591-го до весни 1593 р., засвідчив неефективність політики уряду Речі Посполитої щодо запорожців. Усі дотеперішні спроби погамувати, стримати їх від «степового спорту» і військових кампаній на чужині виявилися не просто марніми, вони мали зворотний результат. До постійної напруги у відносинах із сусідами додався внутрішній козацько-шляхетський конфлікт, який наростиав десятки літ, аж поки не вилився у масштабне кровопролиття.

Події 1591–1593 років залишили глибокий слід у свідомості учасників протиборства і справили сильне враження на решту жителів королівства. Перебіг повстання обговорювали на різних рівнях, від корчми до засідань парламенту і аудієнцій у короля. Завдяки цьому до нас дійшло багато документальних свідчень — урядових розпоряджень, сеймових і судових заяв, приватних листів. До них слід додати і красне письменство. Згадаймо тут Симона Пекаліда і його епічну латиномовну поему *De bello ostrogiano*, яка побачила світ у Krakowі в 1600 р. Врешті, деякі епізоди протистояння було описано на сторінках тогочасних хронік, які стали джерелом натхнення для козацьких літописців і автора «Історії Русів». Зі студій над ними почав-

ся наукове опрацювання теми вже в XIX ст. Подальше розширення джерельної бази мало свої логічні наслідки: історія руху поволі обростала новими й новими деталями, і згодом з'явилися перші роботи, в яких козацький виступ початку 1590-х був представлений у ширшому контексті української та східноєвропейської історії¹.

¹ До появи в 1996 р. монографії Сергія Леп'яєвка найзмінші розвідки, присвячені повстанню Криштофа Косинського, було написано ще в другій половині XIX — на початку ХХ ст.: Н. Костомаров, «Южная Русь в конце XVI века», в *Исторические монографии и исследования Николая Костомарова*, III изд. (Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1867), 248–253; П. Кулиш, *История воссоединения Руси II* (Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874), 25–39; Dr. J. Antoni, “Wielka pruwata”, in *Trzy opowiadania historyczne* (Lwów: Nakładem drukarni Gubrynowicza i Schmidta, 1880), 99–130 (передрук: Dr. J. Antoni, “Ks. Bazyl Ostroński i jego zatarg z Kosińskim”, in *Opowiadania historyczne. Seryja VI* (Lwów: Nakład drukarni Gubrynowicza i Schmidta, 1887), 82–108); Ф. Николайчик, «Первые козацкие движения», *Киевская старина* III (1884): 426–442; В. Доманицький, «Козаччина на переломі XVI–XVII ст. (1591–1603)», *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* LX (1904): 4–21; М. Грушевський, *Історія України-Русі VII* (Київ—Львів: Друкарня П. Барського, 1909), 180–192. Окремо варто згадати нещодавно опубліковану працю Теодора Загалака, яку цей автор готовав як докторську дисертацію у Львівському університеті ще в 1920-х рр.: T. Zagalak, *Bunt Krzysztofa Kosińskiego 1591–1593, opracowanie, wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2021). Попри значний масив використаних автором студій і джерел, робота має виразно компілятивний характер. Сучасне її видання характеризується неякісним транскрибуванням тексту з безпрецедентно великою кількістю одруковок і неправильно відчитаних слів.

На сьогодні ми доволі добре орієнтуємося в мотивах і основних відмінностях повстання. Ми знаємо, що до конфлікту призвів цілий комплекс причин, головними з яких були земельні суперечки козаків із магнатами та несплатна їм обіцянного «юргельту» — тієї платні, що свідчила про фактичне визнання урядом особливого суспільного статусу «рицарських людей»². Також нам відомо, що учасники повстання (спершу тільки запорожці, потім і реєстровики) контролювали частину Брацлавського і Київського воєводств, де збирали контрибуцію з мешканців і карали тих, хто чинив їм опір. Спочатку ці дії нагадували жовнірський бунт, яких було багато в історії Речі Посполитої. Зазвичай, вояки-найманці, що не дістали «заслужоного», об'єднувалися у так звану «конфедерацію» і брали своє силою, гамуючись тільки тоді, коли отримували тверді гарантії розрахунку із ними. Утім, цього разу козаки пішли далі. Вони заходилися впроваджувати свій лад не лише у селах і містечках, а навіть у великих містах, причому і в шляхетських, і в королівських маєтках Косинський вимагав від населення присягти йому як козацькому гетьману. Так було спалено всі мости для можливого порозуміння. Конфлікт, що набирав обертів упродовж 1591–1592 рр., завершився відкритою сутичкою на початку 1593-го. У битві під П'яткою козаки були розгромлені посполитим рушением трьох «українних» воєводств і приватними загонами князів Острозьких і Вишневецьких³.

Маючи загальне уявлення про перебіг повстання, ми все ще досить погано орієнтуємося в подіях, які безпосередньо передували виступу і які стали тісною іскрою, що запалила порохову діжку. Те, що ця діжка рано чи пізно вибухне, було зрозуміло й до 1591 року. Козаки перетворилися на самостійну, малокеровану силу задовго до бунту Косинського. За сприяння місцевих вельмож або й без нього вони промишляли в степах та ходили в походи до сусідніх держав, а в межах власної вітчизни виявляли готовність шаблею захищати свої майнові інтереси. Королівські заборони не діяли на них⁴.

У контексті нашої теми важливо зазначити, що буквально за рік до початку повстання парламент Речі Посполитої прийняв ухвалу про шерег

² С. Леп'яєво, *Козацькі війни XVI ст. в Україні* (Чернігів: Сіверська Думка, 1996), 53.

³ Там само, 53–54, 56, 65–77; В. Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків* (Київ: Видавничий Дім «Простір», 2012), 621–626; Т. Кемпа, *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526–1608) — przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej* (Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2023), 804–809.

⁴ Леп'яєво, *Козацькі війни*, 45–46.

заходів, покликаних убездпечити край від «безладу і пограничної сваволі»⁵. Час показав, що чергова спроба упокорити козаків провалилася. Цей висновок зазвичай підтверджують цитатами з праць королівських секретарів Йоахіма Бельського (бл. 1540–1599) і Райнгольда Гайденштайна (1553–1620), які на початку 1590-х служили Сигізмунду III Вазі (1566–1632). Серед подій 1591 р. вони зафіксували одразу кілька свідчень, що вказували на козацький непослух. У першому з них ішлося про планований запорожцями похід до Волошини, куди їх підбивав рушати претендент на тамтешній престол, «потомок господаря Івоні». Це повідомлення не має чіткої хронологічної прив'язки, але воно вмонтоване у наратив між новиною про сутички протестантів із католиками у Krakovі на початку травня та згадкою про зібрання «евангеликів» у малопольському Хмельнику в день святого апостола Якова (25 липня)⁶.

З інших джерел відомо, що навесні 1591 року султан змістив господаря Михню II (1564–1601) з престолу у Тирговіште, і власне у травні у вассально залежній від Порти Волошині виник «вакуум влади». Козаки могли бути залучені до змагань за трон, утім питання про те, кому саме вдалося домовитися із ними, залишається відкритим. Очевидно, ішлося про одного з нащадків молдавського господаря Івоні Хороброго (1521–1574). Не секрет, що в травні — червні 1591 р. Івонін син Стефан I (?–1595) став таки правителем Волошини⁷, але зрозуміло, що він не є тотожний козацькому поводиреві, бо, за свідченням Бельського і Гайденштайна, цього останнього низове товариство, так і не дійшовши до місця призначення, видalo снятинському старості Миколаю Яловецькому (бл. 1550–1595). Щоби запобігти міжнародному скандалу, король розпорядився ув'язнити «господарчу»

⁵ *Volumina Legum* (Petersburg: Nakładem i drukiem Kozafata Ohryzki, 1859), II, 1330–1332 (вписана до сеймової конституції 1590 р. ухвала *Porządek z strony Nizowcow y Ukrainy*).

⁶ J. Bielski, *Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.*, w rękopiśmie odkrył i do druku podał oraz historyczno-bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima syna Bielskich napisał i przyłączył F. M. Sobieszczański (Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbranda, 1851), 145–146; M. Bielski, *Kronika*, wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego (Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856), III, 1654; R. Heidenstein, *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII* (Francofurtum ad Moenum: Sumptibus Caspari Wächtleri, 1672), 292; R. Hejdensztein, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594 księga XII*, z łacińskiego przetłumaczył M. Gliszczynski, życiorzem uzupełnił W. Spasowicz (Petersburg: Nakładem i drukiem Bolesława Maurycego Wolff'a, 1857), II, 297–298.

⁷ C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Tara Românească și Moldova* (București: Editura Enciclopedică, 2001), I, 306–307, 309–310. Стефан I Глухий правив у Волошині до кінця літа 1592 р.

в Мальборку, а козаки начебто отримали за свій вчинок щедру винагороду⁸.

Немає сумніву в тому, що повідомлення хроністів про планований закордонний похід запорожців спирається на реальне підґрунтя. Бажання козаків іти на Балкани додатково підтверджують й інші джерела, зокрема виявлений Сергієм Леп'явко лист до великого коронного гетьмана Яна Замойського (1542–1605) від одного з геройів цієї історії Миколая Язловецького⁹. Спостереження снятинського старости є тим важливішим, що за рік до описуваних тут подій його призначили «старшим» над козаками¹⁰. Сергій Леп'явко звертає увагу на ту частину документа, де йдеться про поділ запорожців на дві групи. Одна з них, що налічувала кілька тисяч шабель на чолі із Косинським, начебто збиралася йти у черговий похід за кордон¹¹. Лист дійшов до нас у сильно пошкодженному вигляді, але з його збережених фрагментів випливає, що підопічні Косинського не просто збиралися в похід — вони вже були на марші, і 20 травня ночували в містечку Прилука під Вінницею¹². Припускають, що від подальшого рейду на південь козаків відмовив Язловецький, пообіцявши товариству посприяти в справі швидкого набору на королівську службу і відповідні виплати¹³.

Дещо інакше події зламу весни й літа описує ще один сильно заангажований у «козацьке питання» магнат князь Василь-Костянтин Острозький (1526–1608). Як київський воєвода, великий землевласник регіону та патрон, із клієнтами якого походило чимало козацьких ватажків, він мав постійні зв'язки із запорожцями. Утім, відносини між вельможею і збройним людом пору-

біжжа далеко не завжди були добрими, а в 1591 р. вони переживали дуже гостру кризу, в основі якої, як прийнято вважати, лежав майновий конфлікт старшого сина Острозького (волинського воєводи князя Януша) з Криштофом Косинським¹⁴.

Ставлення Василя-Костянтина Острозького до козацького виступу розкривають два його листи, які можна знайти у додатку до цієї статті. Один із них Сергій Леп'явко виявив у бібліотеці Варшавського університету ще у середині 1990-х¹⁵. Цей лист написаний у жовтні 1591 р.¹⁶ і адресований «ясновельможним і милостивим панам і браттям..., сенаторам та іншому лицарству, братії нашій, зібраним на великий з'їзд»¹⁷. Який «великий з'їзд» мав на увазі князь Василь-Костянтин, одразу і не скажеш. У жовтні — листопаді 1591 р. в Речі Посполитій не відбувалися ані сейм, ані передсеймові зібрання шляхти (сеймики), ані засідання вищих апеляційних судів (трибуналів). Ключову підказку щодо формату зібрання містить сам лист, у якому київський воєвода неодноразово просить «їх милостей» передати своє глибоке занепокоєння ситуацію монархові. Єдиним масштабним зібранням, участь в якому восени 1591-го брали одночасно і представники вищої палати парламенту, і король, була рада сенату, скликана на 30 листопада до Яновця задля прийняття московських послів і вирішення важливих внутрішньополітичних питань¹⁸. Очевидно, саме до присутніх на цій раді вельмож і звертався у своєму посланні князь Василь-Костянтин.

Жовтневий лист Острозького являє собою ретроспективний огляд козацької активності «на волості» і допомагає скорегувати хронологію

⁸ Bielski, *Dalszy ciąg kroniki polskiej*, 146; Bielski, *Kronika*, III, 1654; Heidenstein, *Rerum Polonicarum*, 292; Hejdensztein, *Dzieje Polski*, II, 297–298. Не виключено, що цим молдавським «господарчиком» був Лазар, рідний брат Стефана I, див. P. D. Popescu, *Dicționar de personalități istorice* (București: Niculescu, 2005), 143–145.

⁹ Леп'явко, *Козацькі війни*, 55. Лист датовано 1591 роком, його точна дата не збереглася через пошкодження рукопису, див. Archiwum Główne Akt Dawnych (далі — AGAD). Archiwum Zamoyskich. Nr 792. S. 1.

¹⁰ Приповідній лист снятинському старості Миколаю Язловецькому і Яну Оришовському на 1000 вояків, які мають пильнувати, «jakoby w państwach sąsiedzkich, z którymi pokój u przymierze mamy, zaczepki nie były y zeby sie z nimi pokój wzcalie y nienarurzenie zachował» (Краків, 25 липня 1590 р.), див. AGAD. Metryka Koronna. Ks. 136. 254–255v.; Архів Юго-Западної Росії, издаваемый Временною комісією для разбора древних актов (Київ: В типографии И. и А. Давиденко, 1863). Ч. III, Т. I, 28–31.

¹¹ Переказуючи зміст документа, Сергій Леп'явко стверджує, що козаки планували йти до Молдавії, однак у тексті джерела цю державу не згадано.

¹² AGAD. Archiwum Zamoyskich. Nr 792. S. 1. Містечко Прилука — нині с. Стара Прилука Вінницького району Вінницької області.

¹³ Леп'явко, *Козацькі війни*, 55.

¹⁴ Кулиш, *Істория воссоединения Руси*, 27, 447; Доманицький, «Козаччина на переломі», 7–8; Грушевський, *Історія України-Руси VII*, 181–182; Z. Wójcik, «Kosiński Krzysztof», in *Polski Słownik Biograficzny* (Wrocław—Warszawa—Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968–1969), XIV, 219; Леп'явко, *Козацькі війни*, 52–53, 55; Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький*, 621; Zagalak, *Bunt Krzysztofa Kosińskiego*, 79–80; Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski*, 805.

¹⁵ Леп'явко, *Козацькі війни*, 56–58. Документ частково цитований у нещодавно перевиданій монографії Томаша Кемпі, див. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski*, 806.

¹⁶ Сергій Леп'явко помилково датує цей лист князя Василя-Костянтина Острозького вереснем 1591 р., див. Леп'явко, *Козацькі війни*, 56.

¹⁷ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (далі — BUW). Rękopis 46. K. 46v–47.

¹⁸ Закличні листи до сенаторів королівська канцелярія розслала 8 листопада, але про плани зібрання ради Острозькій міг дізнатися через своїх агентів на монаршому дворі ще до цієї дати, див. M. Wrede, *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632* (Wydawnictwo Naukowe Semper: Warszawa, 2019), 121. Участь у зібранні міг брати старший син князя Василя-Костянтина Януш, який у листопаді був у Яновці, див. Леп'явко, *Козацькі війни*, 56.

подій. Усупереч старій історіографії, яка стверджувала, що виступ Косинського спалахнув в останній дні грудня 1591 р., наведені в джерелі факти дають змогу перенести початки повстання на значно раніший час. Також лист містить безліч до того не знаних деталей, які проаналізував у своїй роботі Сергій Леп'яєво¹⁹. Автор, утім, не зауважив фрагмент, присвячений нереалізованому волоському походу низовців. Участь у ньому, за свідченням київського воєводи, брало «чимале військо» добре озброєних «сварільних людей». Щоби не дати їм перетнути кордон, місцева шляхта відрядила навпереди ми власні загони, серед яких, хвалиться Острозький, «і мого почоту було близько 100 коней». Операція мала лише частковий успіх. Козаків удалося завернути, але вони натомість почали грабувати панські володіння у прикордонних зі степом воєводствах. Першою їхньою жертвою став Пиків родини Кмітів-Чорнобильських на межі Західного та Східного Поділля. За словами автора листа, нападники силою захопили замок, привласнили його арсенал, спустили місто і навколоїши села, частину тутешніх підданих стратили, когось «помордували», а когось взяли в полон для викупу²⁰. Далі в листі подано довгий перелік інших міст, які потрапили під приціл бунтівників, причому власниками або посередниками більшості з них були саме князі Острозькі.

Підсумовуючи огляд джерела, зазначимо, що стосовно наведених у ньому даних особливих застережень у фахівців немає. Улітку 1591 року козаки, справді, квартирували у Пикові²¹, звідки потім поширили свій вплив на значну частину Брацлавського і Київського воєводств. Власне з цих дій повстання і почалося. Інша річ, що його причини в листі Острозького як слід не пояснено. На нашу думку, це було зроблено свідоцтво. У реципієнтів княжого звернення мало скластися враження, що козаки здавна звикли жити у сваволі й підняли бунт лише заради помсти шляхті, яка не дозволила їм здійснити експедицію до Волощини. Ігнорування інших мотивів у поєднанні з апокаліптичним описом проміжних наслідків повстання давало київському воєводі потрібне підґрунтя для того, щоби

¹⁹ Леп'яєво, *Козацькі війни*, 56–57.

²⁰ BUW. Рєкопис 46. К. 46v–47.

²¹ У серпні 1591 р. Косинський відправив із Пикова лист до реєстровців із закликом до об'єднання, див. *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*, wydał T. X² L. (Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1868), 22; *Документы українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги, упорядник*. В. Брехуненко (відповідальний секретар), О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак (Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016), 56.

нав'язати королю і сенаторам кілька важливих ідей. Князь прагнув переконати аудиторію у тому, що він був одним зі стовпів, які запобігли катастрофі у вигляді війни з Портою, і саме за участь у стриманні козаків від походу до Волощини йому та його дітям довелося сплатити високу ціну: володіння Острозьких стали головною мішенню «ребеліантів». Опанування козаками волості, свою чоргою, давало київському воєводі підстави стверджувати, що він неспроможний самостійно погасити пожежу і потребує підтримки з боку монарха і Речі Посполитої.

У листах до інших адресатів акценти могли бути розставлені інакше. Цю тезу ілюструє ще один документ князя Василя-Костянтина, який ми виявили в Національному історичному архіві Білорусі²². Йдеться про власноручний лист Острозького, написаний за пів року до жовтневого послання сенаторам і відправлений троцькому воєводі Миколаю-Криштофу Радивилу «Сирітці» (1549–1616). Останній належав до близьких приятелів і родичів волинського аристократа²³. Більше того, на зорі політичної кар'єри князь Василь-Костянтин був якщо не членом клану, то, принаймні, близьким союзником батька «Сирітки» Миколая Радивила «Чорного» (1515–1565)²⁴. Про особливі відносини між автором згаданого документа і його читачем свідчить і сам лист, в якому Острозький двічі зробив випад у бік Михайла Мишки-Варковського, що доводився «Сирітці» доволі близьким родичем. До родича цього і троцького воєвода, й деякі інші члени сім'ї ставилися без великої пошани, але хоч би яким був пан Мишка, у сприйнятті Радивилівської фамілії він точно вважався одним зі своїх. Те, що Острозький дозволив собі в'їхати в зауваження про цю персону, свідчить про його довірчі відносини із «Сиріткою». Тепер перейдемо до змісту джерела.

Як уже було згадано, аналізований лист написаний за пів року до жовтневого послання сена-

²² Національны гістарычны архіў Беларусі (далі — НГАБ). Ф. 694, вол. 1, спр. 290, арк. 4–6. Документ виявлено в 2011 р. в рамках дослідження, фінансованого Міжнародною асоціацією гуманітаріїв. Інформація про знахідку було оприлюднено у нашій доповіді: І. Тесленко, «Листи князів Острозьких у фондах Національного історичного архіву Білорусі», в *Треті Святовасилівські читання, Національний університет «Острозька академія»* (2012).

²³ Теща Острозького і матір Радивила «Сирітки» були рідними сестрами, доньками краківського каштеляна Криштофа Шидловецького (1466–1532).

²⁴ Л. В. Соболев, «Князь К.-В. Острожский как лидер “русского народа” Речи Посполитой» (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Московский государственный университет імені М. В. Ломоносова, 2002), 11; Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький*, 391–392; Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski*, 109–110 та ін.

торам. На документі стоїть дата 30 травня²⁵ — у цей день князь перебував у своєму приватному маєтку Сатиєві, а загалом у той час мандрував з Острога до Луцька²⁶. З питань, які хвилювали його і знайшли своє відображення в листі, варто згадати майнові процеси в судах різних інстанцій, перенесення часу одружження короля і новини з двору та Волощини. Втім, найбільше князь переймався козацькою активністю, розповідь про яку займає більшу частину тексту джерела. Одразу звернемо увагу на те, що в ньому Острозький, на відміну від жовтневого листа, не називає запорожців «свавільними людьми» і «безчесними гультями», «виволанцями» чи «зрадниками» — можливо, тому, що до бунту поки не дійшло і козаки просто не встигли зіпсувати нерви київському воєводі. А можливо тому, що конкретно цей адресат не потребував додаткового емоційного «накачування». В правильності другого здогаду переконує той факт, що і без бунту козаки, зважаючи на слова князя Василя-Костянтина, накоїли чимало злого.

По-перше, вони звернулися до московського царя з проханням «відпустити свій гнів» за старі кривди і запевненням у готовності пристати до нього на службу «разом з Києвом та іншими прикордонними замками його королівської милості». Джерела цієї сенсаційної інформації Острозький не розкриває. Те, що запорожці справді контактували з московським двором, добре відомо завдяки грамоті боярина Бориса Годунова, в якій він повідомляє Криштофа Косинського про царську прихильність до козаків і готовність найняти їх задля захисту південних рубежів своєї держави. Втім, цю грамоту датовано лютим 1592 р., і в ній нічого не сказано про перехід на службу разом із землями²⁷. Можливо, козаки кілька разів за короткий час відправляли гінців до Москви або ж дані київського воєводи не зовсім точно відображали суть звернення низовиків.

По-друге, князь Василь-Костянтин детально розповідає Миколаю-Криштофу Радивилу про

те, як саме проходила операція з недопуску запорожців за кордон. У цій розлогій історії він лише раз називає козаків «лотрами», тобто розбійниками, які, «маючи при собі якогось господарика», зважилися на похід до Волошини. Далі сповіщає про участь в операції своїх слуг, шляхти і магнатів, яким сукупно вдалося зібрати майже десятитисячне військо проти втрічі меншого числа опонентів. Київський воєвода повідомляє, що справа йшла до битви, і навіть називає місце, де вона мала відбутися. Попри чисельну перевагу, шляхетське військо не наважилося вступити у відкритий бій із запорожцями через наявність в останніх 17 гармат. Тож сторони пішли на переговори і підписали «контракт». Острозький жодним словом не обмовився про те, яким був крок назустріч із боку козаків (очевидно, йшлося про видання волоського «принца» і відмову від походу за кордон). Запорожцям натомість обіцяно виклопотати в монарха «сукно і гроші», заборговані вже багато місяців поспіль. Очікуючи зарахування на королівську службу, козаки мали рушити до Пикова й перебувати там чотири тижні, допоки надійдуть позитивні новини з двору.

Схоже, що описані в листі князя Василя-Костянтина домовленості були зовсім свіжими. Вище ми зазначали про те, що 20 травня Косинський із військом очував у Прилуці, тоді як урочище Кобиля, де мав відбутися бій, було зовсім поруч, в якихось кільканадцяти кілометрах на південь від згаданого містечка. За кілька днів маршу козаки могли дістатися і до Пикова, який лежав у 40 кілометрах на північний захід від Прилуки.

З усього написаного випливає, що Піківський маєток низовики не захопили силою, як писав у жовтневому зверненні до сенаторів князь Василь-Костянтин, а отримали в тимчасове користування на цілком законних підставах. Острозький про це добре знову, що й засвідчує його лист від 30 травня. Подальше спустошення міста і волості було, вочевидь, наслідком зволікання із виплатою «заслужоного», причому зволікання дуже суттєвого. Спочатку гроші мали виплатити наприкінці червня²⁸, але ні в червні, ні в липні козаки їх не побачили. У серпні, досі перебуваючи в Пікові, Криштоф Косинський жалівся на теребовельського старосту Якуба Претвича, який мав довести, але так і не довіз запорожцям все те, що їм було обіцяно від імені короля²⁹. Зрозуміло, що це була лише одна з причин наступного вибуху, але причина дуже вагома.

²⁵ Лист не містить річної дати, але з його змісту очевидно, що він був написаний саме в 1591 р.

²⁶ 13–16 травня 1591 р. київський воєвода перебував в Острозі, див.: AGAD. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. Dział V. Nr 11078. K. 164–166 (лист князя Василя-Костянтина Острозького до віленського воєводи князя Криштофа Радивила «Пепруна» з Острога 13 травня 1591 р.); Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 379–379 зв. (вручення в Острозі 16 травня 1591 р. в руки князя луцького гродського позову в справі за скаргою Андрія Боговитина про селян-втікачів). Про свої плани найближчим часом побувати на засіданнях Луцького гродського суду Острозький згадує в аналізованому документі, див. НГАБ. Ф. 694, воп. 1, спр. 290, арк. 4 адв.

²⁷ Документи українського козацтва, 56–58, 492; Леп'яєко, Козацькі війни, 60, 62.

²⁸ Документи українського козацтва, 56.

²⁹ А. В. Стороженко, Стефан Баторий и дніпровские казаки (Киев: Типография Г. Л. Францкевича, 1904), 310.

Підсумовуючи, ще раз наголосимо на тому, що аналізовані джерела містять надзвичайно цінні дані про козацьку активність восени та влітку 1591 року. Втім, ці дані не варто сприймати як точний опис перебігу подій. Порівняння змісту та стилістичних особливостей листів князя Василя-Костянтина Острозького засвідчує, що іхній автор тонко відчував аудиторію, до якої звертався, і вибирал різні стратегії передачі новин. Цей «індивідуальний підхід» не міг не впливати на інформаційне наповнення і способ розставлення акцентів у повідомленнях князя, що варто мати на увазі під час аналізу його епістолярної спадщини.

Додатки *

№ 1

Саміїв, 30 травня 1591 р.

Лист київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького до троцького воєводи князя Миколая-Криштофа Радивила «Сирітки» про останні новини

Oswieczone xiaze m[iłosciwy] panie voievoda trzoczky a moy m[iłosciwy] panie.

Vzywam te[g]o z wielką zalosczą, szem do v[aszey] x[iążęcę] m[iłosci] me[g]o m[iłosciwego] pana przez tak dlugy czasz niczem nie pisal, lec dopyro teraz, mayąnc pewne[g]o okurenta, yz ten listh moy ku v[aszey] m[iłosci] doydze.

Przez ten czasz nic sie nie ponovylo, lec to, yz Kazacy, wziemszy zly vmyszl, to naprod yz do x[ięcia] wielke[g]o ³⁰ s thym slaly, proszanc, aby um gniew svoy othpuszczil, obieczuyanc [m]u sluzic, a za te wyne chczanc do nie[g]o na sluzby przysz ³¹ z Kyowem ³² y z unnymu pogranycznymi Krolia Ie[g]o M[iłosci] zamkamy. A gdy tam to podobno siebie nyc nie ziednaly, bo iesly to przyrodzone-[m]u p[an]u chezyaly wczynic, a czoz obeze[m]u, wzebrawszy sie ych trzy thysioncze, mayąnc przy sobie iakie[g]o hospodaryka, szly do Walach. Ia sam aczem bil welce rockamy lucky oth pana Miszky ³³ zabawion (pozwal mie o poltora kroc sto

* Джерела опубліковано зі збереженням тогочасної орфографії. Розділові знаки розставлено відповідно до сучасних правил пунктуації. Курсивом виділено виносні літери; скорочення, а також втрачені фрагменти тексту (реконструйовані з урахуванням контексту), наведено у квадратних дужках.

³⁰ Ідеться про великого князя (царя) московського (1584–1598) Федора Івановича (1557–1598).

³¹ Так у рукописі.

³² Місто Київ — центр Київського воєводства і номінально місце резидування київського воєводи, яким у 1559–1608 роках був князь Василь-Костянтин Острозький (1526–1608).

³³ Ідеться про волинського каштеляна Михайла Мишику-Варковського († 1605), донька якого Маруша (1563–1600) була дружиною Станіслава Радивила (молодшого брата троцького воєводи Миколая-Криштофа Радивила «Сирітки», якому адресований цей лист).

thysienczy zlotich, a ymieniu ³⁴ ie[g]o wszytko za dziesienicz thysienczy nie stoy), zasz Trybunalem, wszakze sie o tom staral, aby czy lotrowie bily zacamowane. Za nymy szedl naprod sluga moy Ruzynsky Kyryk ³⁵, pothym || [арк. 4 зв.] xiandz Bulycha ³⁶ z bi[alo czerkie]wci ³⁷, zasz starosta czerkaszky ³⁸, p[an] Strusz braslawsky ³⁹, do cze[g]o sie niemalo i skupilo do nych podolian — bylo naszych o dzesienc thysienczy. Chczenly ym dac bytwe na wrocysku Kobylim ⁴⁰, iakosz Kozaczy z ssobą myali szedmnascie dzial, tam kontrakth z ssobą czinyly, yz maya w Pykowie ⁴¹ zmeszkac 4 niedzili, poki oth Krolia Ie[g]o M[iłosci] wiadomosc przydzi, obeczuyc ym oth Krolia Ie[g]o M[iłosci] sukna y periodzi, a mieszkac maya w Pykowie, w miastecku dosic mocnym, oth ktore[g]o do Dniestra ieno dwa dny, a nadale y za trzy dny moga bic. Ia sie obawiam, iako sie naszy rozyadą, a volochowie sie obespeczą, yz ym zasie do Valach sie puszczie, o czym wszytkym nie razem ia Ie[g]o Kro[lewskey] M[iłosci] oznaymil.

Ie[g]o Kro[lewska] M[iłosc] bil w Czestochowie ⁴², sna y p[an] hetman ⁴³ w Krakowie ⁴⁴ bil, y przez dzien zmieszkawszy, othiachal. Z Woloch y ode dworu czo godzyna sie spodzewam. To ieno nowyna nagorsza, yz sna sie Ie[g]o Kro[lewskey] M[iłosci] ozenienie przedluzilo tam pod s. Michal ⁴⁵, alie v[asza] x[iążęca] m[iłosc] o thym venczey nad mie wedzec raczysz. Iam do Lucka ⁴⁶ naszmarował,

³⁴ Так у рукописі.

³⁵ Ідеться про багаторічного слугу князя Василя-Костянтина Острозького і водночас одного з козацьких гетьманів кінця 1580-х князя Кирика Ружинського († 1599).

³⁶ Ідеться про багаторічного слугу князя Василя-Костянтина Острозького, його білоцерківського підстаросту (1578–1596) князя Дмитра «Булиги» Курцевича († 1596).

³⁷ Верхній край аркуша обіраний посередині.

³⁸ Ідеться про черкаського старосту (1580–1593) князя Олександра Вишневецького (1560–1593).

³⁹ Ідеться про брацлавського старосту (1577–1599) Юрія Струся († 1605).

⁴⁰ Урочище, очевидно, утворилося на місці спустошеного татарами села Кобиля і згодом було повторно залюднене. Нині село Кобиляна Вінницького району Вінницької області.

⁴¹ Містечко Пиків на 1591 р. лежало у Вінницькому повіті Брацлавського воєводства і було центром приватного маєтку Лазаря Кміти-Чорнобильського (неповнолітнього нащадка смоленського воєводи Філонія Кміти-Чорнобильського, що перебував під опікою великого литовського канцлера Лева Сапіги). Нині Пиків — село Хмільницького району Вінницької області.

⁴² Місто Ченстохова на 1591 р. лежало в межах Ольштинського староства (королівське володіння на півночі Краківського воєводства). Нині повітовий центр Шльонського воєводства Республіки Польща.

⁴³ Ідеться про великого коронного гетьмана (1581–1605) Яна Замойського (1542–1605).

⁴⁴ Місто Краків на 1591 р. було столицею Речі Посполитої і адміністративним центром Краківського воєводства. На сьогодні адміністративний центр Малопольського воєводства Республіки Польща.

⁴⁵ День святого архангела Михаїла відзначають 29 вересня.

⁴⁶ Місто Луцьк на 1591 р. було адміністративним центром Волинського воєводства. У наш час адміністративний центр Волинської області.

4

Oni żoni xuf m poni
wózoda kózlij a mówymam
Uzywanu n' zwilox jwózix fin
do xdm n' m pana wózim
Dlign zanż nizim nizy ja' k' dopy
ro hryz mazoxit powi' omroni
żb' mi' lissomoy kin u u doys' wiz
kin zis' mi' si' m'zsonovo lo' ut ro
żb' h'zwy w'zniw' jh' a mysel u m'xox
żb' do xwili' **P**o slanu prokoxicawym
gru'w' sru' offiyz' obiz'w'xox' slanu'
Zjek w'z' m'zoxit domu' m'zoxit h'z'p
B' zjewom' żb' mym' p'għiex' p'p'mi wa'
Lur jid' im jaġarru' aż-żgħiż ja' n' zebda
fieku mytnej fid-danu' b'żżejjix ro p'għiex
Lur p'żgħiż w'zgħiż aż-żgħiż obzi' u tħiġi
u k'si' **V**o m'żgħiż m'żgħix ja' p'p'se
u jaħni **B** H'aspoġariha jidu u u laj
jaġid aż-żgħiż id-wieze roħba minn-hu k'wix
jaġid mi' k'wix jaġarru' f'ebwalni o' jid
w'ra' k'wix **P**oż-żgħix jidher fuq-niż-żejj
w'xayfha ja'żiżha k'żebu' nissoj jaġi
prinakim u k'wali ja' id-żorr u aż-
żgħorġu b'ly ja'żgħiż minn-jaġi
m'ażrod għiegħi moj' q'żiżi k'wix ja' p'p'

Рис. 1. Перший аркуш листа князя Василя-Костянтина Острозького до князя Миколая-Криштофа Радивила «Сирітки» (Сатиїв, 30 травня 1591 р.). Автограф

a tam szant, y boie sie, abym y Trubunalu liubelskie[g]o nie navedzil z god na gody. || [aprk. 5]

Zathym sluzby sve do m[iłosciwey] lasky v[aszey] k[siążcecy] m[iłosci] zaleczam, a iako sluga y bogomodlcza zycze y P[ana] Boga przosze za dobre zdrowie v[aszey] x[iążęcę] m[iłosci] me[g]o m[iłosciwego] pana. Alie to moie bogomolstwo podobne y nie godne, y przeklente, gdyz mie p[an] wolinsky⁴⁷ pozywa o gwalth paniensky, y tak mie roska zuye do prawa na proszlych rockach przywolowyvac. Takie[g]o dizzyu w zadnaney kray nycze nie naydze, ktoryby v siemidzesiont leczech mial panny gwaltowac. Ledwy moie slugy mu sie othkupili 2 sthyrthy zyta, a teraz mie znowu pozywa, bo iuz [m]u nie stalo zita tamte[g]o.

D[an] z Sathyowa⁴⁸ 30 maya.

V[aszey] x[iążęcę] m[iłosci] m[ego] m[iłosciwego] p[ana] bogomolca, vprzymy sluzebnik Ko[n]stanty Os[trogsky], w[oiewoda] k[iowsky], r[ęka] s[wą].

Przosze, niech mi to nielasky v[aszey] ks[iążęcę] m[iłosci] nie niesie, ze v[aszę] m[iłosc] y swymi blazenskymi nowynami zabawil.

НГАБ. Ф. 694, вол. 1, спр. 290, арк. 4–5, 6. Оригінал власноручного листа кн. Василя-Костянтина Острозького. Печатка відірвана. Адресат на арк. 6 адв. (іншим почерком): Iasnie oswieconemu panu panu Mikolai⁴⁹ Krzysztofu Radziwiłowi, kxiązeciu na Olyce y Nieswizu, woiewodie throczkiemu, memu m[ijl]ościwemu panu y przyacielowi powinnemu.

№ 2

Острог, [друга половина] жовтня 1591 р.

Лист князя Василя-Костянтина Острозького до сенаторів, які братимуть участь у скликаній королем на 31 листопада ради в Яновці, про козацький бунт і неможливість придушити його власними силами

Iasnie wielmozni a m[iłos]ciwi panowie y bracia mnie wielcze łaskawi.

Po wyiechaniu zołnierzow s kraiov podolskich y wołynskich nawiedzieł bel P[an] Bog kraie the głodem wielkim, czo podobno taino nie iest w[aszey] m[iłosci] p[anom] y braci naszy. Strony głodu — tho szamemu P[anu] Bogu Wszechm[ogącem] poruczyc, a strony i[ch] m[iłosci] p[anow] zołnierzow — nicz nie wątpimy o mądrym a sprawie-

⁴⁷ «Пан волинський» — волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський, див. прим. 33.

⁴⁸ Містечко Сатіїв на 1591 р. лежало у Луцькому повіті Волинського воєводства і було центром приватного маєткового комплексу князя Василя-Костянтина Острозького.

⁴⁹ Так у рукописі.

dliwym roszszażdu w[aszey] m[iłosci] moich m[iłosciwych] panow, ktori to mi wszyscy dalszmy⁵⁰ do szafunku, ysz tho czo kazdemu sprawiedliwie naliezec będzie, przy szlusny nagrodzie kozdy zostanie, od kthorych panow zołnierzow braci naszej, obywateliow coronnych, w zwiedzeniu ich s kraiov naszych doszyc się nąm po części stało, alie mnie, Ostrowskiemu, y szynowi memu, woiewodzie wołynskiemu⁵¹, y drugiemu Alexandrowi⁵² nie będzie li łaski Bozei a łaskawy rady w[aszey] m[iłosci] mich m[iłosciwych] panow y przyczyny do I[ego] K[rolewskie] M[iłosci] nasze[g]o m[iłosciwego] pana y do siebie szamych, tedy podobno muszę byc ze wszystki majątnosci swoj z dziatkami szwemi do szczętu wynisczony, a potym P[an] Bog wie, do cze[g]o się rzeczy zaciągną, aby za poczatkiem na mnie y do w[aszey] m[iłosci] wszystkich pozarem⁵³ nie przyszło.

Piszałem nie rasz do I[ego] K[rolewskie] M[iłosci] y s szynem moim woie[wodą] wolin[skim], vszkarzajac się sz płaczem na liudzie swojowolne, hultaie bezeczne, wywołancze y na własne zbiegi, zdraigie, poddane moie y poddane niekthory braci naszej, kthorzy się zową czaszem Kozaki nizowymi, a czaszem zołnierzmi K[rola] I[ego] M[iłosci] zaphorowskimi⁵⁴, cze[g]o ia o Ie[g]o K[rolewskie] M[iłosci], iako o panie świętobliwym, poboznym nie wierz, kthory przykładem s[więtey] pamięci Kroliow przodkow swych, panując nad nami, nikogo nad wolią, radę, zdanię y wiadomosc w[aszey] m[iłosci] p[anow] braci y collegow moich ku szkodzie, zgubie y zaliu nasz, wiernych poddanych swych, chowac nie raczy.

Mało na thym mając, ze iusz przesz dwa roki szwojowolnie po miasteczkach y wsiach sliacheczkich nie tilko zywnosci y czynsze pienięzne brali, a liud niewynny, naiezdzajac, zabiali, mordowali y dziwne męki obyczaiem byszurmanskim zadawali, zony od mężow, dziewczki od mattek gwalthem brali, na okupiech ich miewali, chowali, pothym na niemało⁵⁵ woisko liudzi swojowolnych, w armathę, strzelbę, prochy, wozy, zywnosci sposzobiwszy się, ku wzruszeniu pact, nad wolią I[ego] K[rolewskie] M[iłosci] y wszystki R[zeczy] P[ospolity], do Wołoch beli poszli, azechmy nikthorzy szami, a niektózcy poczty swe przeciw im, iako przeciw nie-

⁵⁰ Так у рукописi.

⁵¹ Ідеться про wołynського воєводу (1585–1593), згодом krakowskiego kashтеляna (1593–1620) князя Януша Острозького (бл. 1554–1620), старшого сина князя Василя-Костянтина Острозького.

⁵² Ідеться про wołynського воєводу (1593–1603) князя Oleksandra Ostrozьkого (1570–1603), starшого сина княzja Vasilia-Kostiantina Ostrozьkого.

⁵³ Це слово в рукописi написане двічі.

⁵⁴ Так у рукописi.

⁵⁵ Так у рукописi.

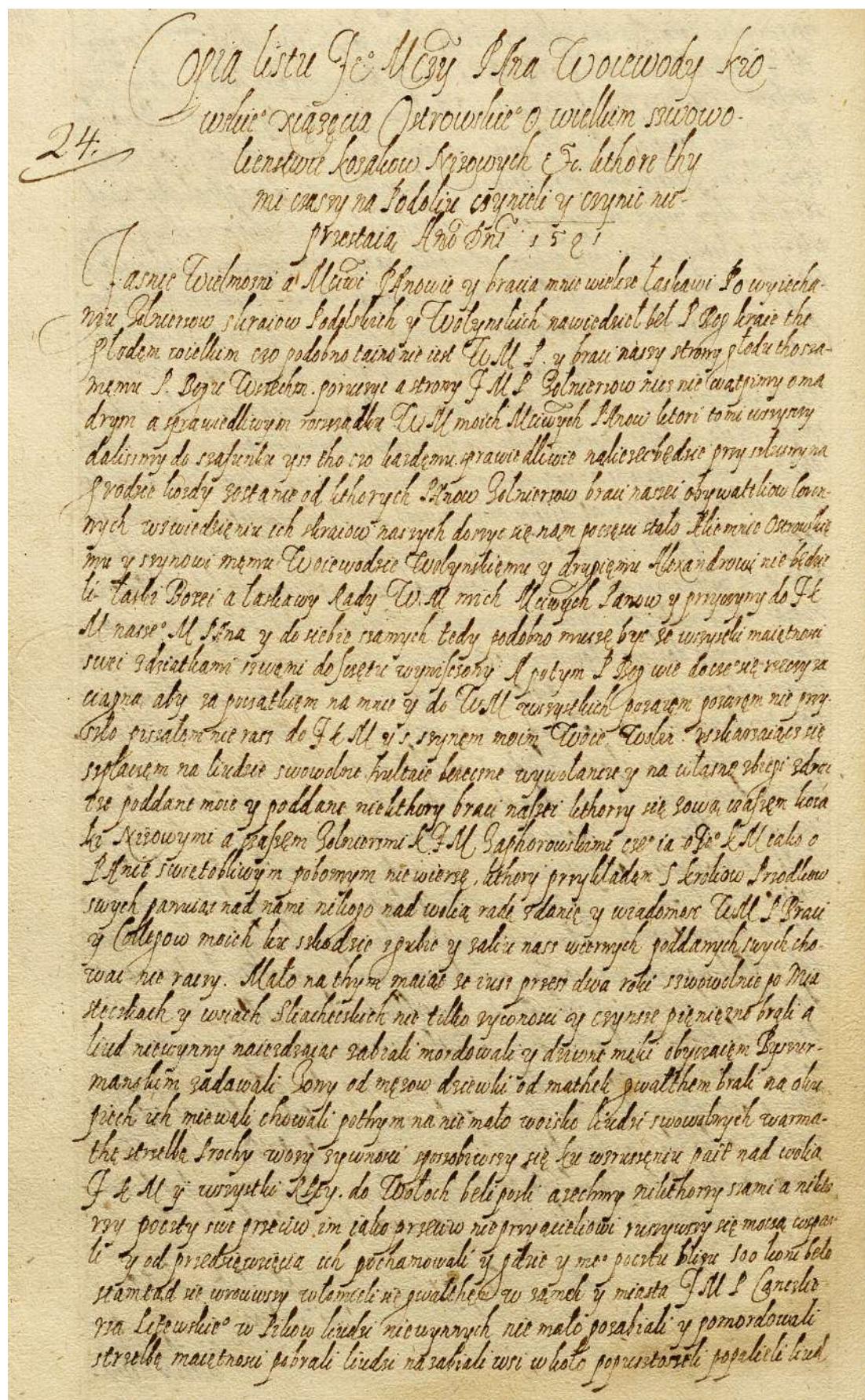

Рис. 2. Перший аркуш листа князя Василя-Костянтина Острозького
до учасників ради сенату (Острог, жовтень 1591 р.). Копія кінця XVI — початку XVII ст.

przyacieliowi, ruszywszy się, moczą wspaniły od przedsięwzięcia ich pochamowali, y gdzie y me[g]o poczta blizu⁵⁶ 100 koni beło, stamtąd sie wrociwszy, włomieli się gwałtem w zamek y miasta⁵⁷ i[ego] m[iłosci] p[ana] cąnczlerza litewskie[g]o w Pikow⁵⁸, ludzi niewynnych niemało pozabiali y pomordowali, strzelbę, majątki pobrali, ludzi nazabiali, wsi wokoło popusztoszeli, popalieli, liud || [k. 47] niewynny, iako nieprzyjaciel, plonem gnali, w więzieniu miewali, asz się zas okupowali.

Drugie miasteczko Biallogrodkę⁵⁹ ogniem spalieli, wszystko a wszystko ludziom pobrali. Perekław⁶⁰ szyna me[g]o Alexandra wniwecz obrocili, liud niewynny w Nieprze⁶¹ topieli, tesz pod Ostropoliem⁶², thesz pod Constantinowem⁶³, p[anow] woiewodzie wołyńskiemu, w iarma[r]k na miasto Czudnow⁶⁴ naiachawszy, ludzi niewinnych okrutnie na śmierć przesz sto człowieka zabieli, majątki pobrali, pothym na włosc ie[g]o częsthokroc naszyłając, wszystkę mu majątki spusztoszeli, cze[g]o tak dalecze wypiszac do w[aszey] m[iłosci] dla thak wielkie[g]o zaliu me[g]o nie mogę, a na-weth, iako mię wiadomosci dochodziły, na czo vmysł swoi zasadneli, y dokąd szobie drogę thorowali, y iakie pracyjki zdradzieckie ku wielki niebezpieczności w ty Coronie czynieli, nie zaniechałem po kilkakroc do I[ego] K[rolewskiey] M[iłosci] z wielkim zaliem moim donoszic, y w tym, na czo ich vmysł iesth, I[ego] K[rolewskiey] M[iłosci] y p[anom] radom, kthorzy przy I[ego] K[rolewskiey] M[iłosci] bywają, oznaimic, o ratunek I[ego] K[rolewską] M[iłosc] prośiąc.

Odpisowac I[ego] K[rolewską] M[iłosc] raczył do mnie, abym do czasu skromnie tho znosię, czosz rzecz beło, thylko mającz za pokuthę, zathykaiąc vszy od płaczu ludzi vbogich do virzeńia się

z I[ego] K[rolewską] M[iłoscią], cierpliwie znosielem. Therasz nowo doszła mię wiadomosc, ysz the[g]o liotrostwa zebrawszy się z 5.000, w Białą Czerkiew⁶⁵ wiechali, a czo tham czynią, y czo praktuią, y do cze[g]o miasta vkrainne przesz moc przywodzą – baczę, isz na czos dziwne[g]o y szkodliwe[g]o vmysł swoi zasadzili. Nie godzieło mi się inaczy, iedno, wiedząc o wielkim ziezdzie w[aszey] m[iłosci] p[anow] senatorow y inne[g]o rycerstwa, braci naszei, tho, czo za wiadomosc mąm, do w[aszey] m[iłosci] wszystkich doniesc.

Przybiegł do mnie y do p[ana] woiewody wołyńskiego[g]o spieg z Białą Czerkwie, człowiek bardzo pewny, kthory mi tho za pewne powiedział, ze Koszinski, miawszy radę we srodę przesłą, naprzod odbiwszy komore kniazia Bulhy⁶⁶, ostatek majątki y konie ie[g]o [z] stainie pobrał, szam się ze wszystką strzelbą do zamku wprowadził, białocerkiewcom wszystkim szobie przysięgac kazał y naznaczel dzień przysięgi w przyszły piątek, ktorzyby gardł zbyc nie chcieli. Gdy piaci człowieka od siebie do nie[g]o poszełali, y[z] przysięgac do gardła nie chczam, bo iusz I[ego] K[rolewskiey] M[iłosci] przysięgali, thych piaci przed szobą zarasz kazał rostrzeliac. Do Bochusława⁶⁷ posłał 600 człowieka, takze roskazując, aby mu przysięgali, iakosz iusz stamtąd podstarosci liedwo thesz vcziekł stamtand⁶⁸. Thymże ludziem kazał isc do Corszunia⁶⁹ dla takowyze przysięgi. Czyrkasczy⁷⁰ y kaniwsczy⁷¹ snac iusz przysięgali, do peresławcow snac thesz iusz poszłał, vpominając, iesli mu przysiąc chczą, ze im wszystko odpuscic chcze. Tho skoro sprawiwszy, dopiero się ma do Kiowa ruszyc, wszystkę sliachtę kiowską plundrować, powiadając, ze mu tha thylko na przeskodzie do panstwa kiowskiego[g]o. Beł w ty radzie then tho spieg, kiedy się

⁵⁶ Так у рукописi.

⁵⁷ Так у рукописi.

⁵⁸ Так у рукописi.

⁵⁹ Містечко Білогородка на 1591 р. лежало у Київському повіті Київського воєводства і було приватним маєтком князя Василя-Костянтина Острозького. Сьогодні місто Бучанського району Київської області.

⁶⁰ Так у рукописi. Місто Переяслав на 1591 р. було центром королівського староства у посіданні князя Олександра Острозького. У цей час воно лежало в Київському повіті Київського воєводства; у наш час розташоване в межах Бориспільського району Київської області.

⁶¹ Так у рукописi. Йдеться про річку Дніпро.

⁶² Містечко Острополь на 1591 r. лежало у Кременецькому повіті Волинського воєводства і було приватним маєтком князя Василя-Костянтина Острозького. Сьогодні село Старий Остропіль Хмельницького району Хмельницької області.

⁶³ Місто Костянтинів на 1591 r. лежало у Кременецькому повіті Волинського воєводства і було приватним маєтком князя Василя-Костянтина Острозького. У наш час місто Старокостянтинів Хмельницького району Хмельницької області.

⁶⁴ Містечко Чуднів на 1591 r. лежало в Житомирському повіті Київського воєводства і було приватним маєтком князя Януша Острозького. Нині місто Житомирського району Житомирської області.

⁶⁵ Місто Біла Церква на 1591 р. лежало в Київському повіті Київського воєводства і було центром королівського староства у посіданні князя Януша Острозького. У наш час районний центр Київської області.

⁶⁶ Так у рукописi, має бути: Bulyhy. Йдеться про кн. Дмитра «Булигу» Курцевича, див. прим. 36.

⁶⁷ Містечко Богуслав у Київському повіті Київського воєводства, осаджене в 1591 р. князем Янушем Острозьким на землях Канівського староства. Згодом центр окремого королівського староства в посіданні того ж князя Острозького. У наш час місто Обухівського району Київської області.

⁶⁸ Так у рукописi.

⁶⁹ Містечко Корсунь на 1591 r. лежало в Київському повіті Київського воєводства і було центром королівського староства у посіданні князя Олександра Вишневецького. У наш час місто Черкаського району Черкаської області.

⁷⁰ Йдеться про жителів міста Черкаси, що на 1591 r. лежало в Київському повіті Київського воєводства і було центром королівського староства у посіданні князя Олександра Вишневецького. У наш час обласний центр України.

⁷¹ Йдеться про жителів міста Канів, що на 1591 r. лежало в Київському повіті Київського воєводства і було центром королівського староства у посіданні князя Олександра Вишневецького. У наш час розташоване в Черкаському районі Черкаської області.

iedno ze czterema Kozaki zawarł, a mianowicie z iakimś Kozłem, kthory harczerską I[ego] K[rolewskie] M[iłosci] szluzę. W[aszey] m[iłosci] tho za pewne oznaimuię, a prawie iusz za ostatnią wiadomość, bom vstał w ty sprawie częsthokroc do I[ego] K[rolewskie] M[iłosci] pisząc. Gdy go Bryszewski⁷² napominał, aby the[g]o zaniechał, mało go nie rostrzeliąno, ze liedwie z Białym Czerkwiem vciekl. Boze bąc⁷³ s panem Pretficzem⁷⁴, zeby mu thosz nie beło. Do the[g]o Koszinski poszła do wszystkich okolicznych miasteczek, do Pawołocz⁷⁵ y do inszych, wybierac czynsz pieniędzmi gothowymi, takze y do sioł. Iusz miasteczko biskupa kuiawskiego⁷⁶ Faustow⁷⁷ pieniądze gothowe dało. Podiał się wszystkim Kozakom, wziawszy pieniądze, kthore sząm przy p[anu] Pretficzem K[rol] I[ego] M[iłosc] gothowymi pieniądzmi płacic, stąd łatwie w[asza] m[iłosc] obaczyc mozecie, cze[g]o się iusz dali, a sz takowe[g]o zapaliu iakie[g]o ognia szpodejewac się mamy, czo dzień chaniebną mocz the[g]o hultaistwa do nie[g]o przybywa, w czym poczuwając się, nie thylko do wiadomosci K[rolowi] I[ego] M[iłosci], alie y w[aszych] m[iłosciow] wszystkich, mych

⁷² Так у рукописі; має бути: Oryszewski.

⁷³ Так у рукописі.

⁷⁴ Йдеться про теребовельського старосту (1562–1613) Якуба Претича († 1613).

⁷⁵ Містечко Паволоч на 1591 р. лежало в Київському повіті Київського воєводства і було приватним маєтком князя Кирика Ружинського (див. прим. 35). У наш час село Житомирського району Житомирської області.

⁷⁶ Так у рукописі; має бути: kiiowskiego. Київська римо-католицька єпископська кафедра на 1591 р. була вакантною.

⁷⁷ Так у рукописі. Йдеться про містечко Фастів, на 1591 р. центр володіння Київської римо-католицької єпископії, яке лежало в Київському повіті Київського воєводства і було центром королівського староства у посіданні кн. Януша Острозького. У наш час районний центр Київської області.

m[iłos]ciwych panow y wielcze ła- || [k. 47v.] skawy braci, donioszys⁷⁸, opowiadam się y oszwiadczać w[aszą] m[iłoscia] szamymi. Gdzieby, cze[g]o Boze vchowai, do iakie[g]o wielkie[g]o niebeszpieczenstwa wszystka Corona przysc miała, — nie moią winą, gdysz ia, poczuwając się w powinnosci swei, nie zaniedbałem, dawałem znac komu naliezało, o czo pilnie proszę w[aszą] m[iłosc] swych m[iłos]ciwych panow, raccie K[rolowi] I[ego] M[iłosci] w[asza] m[iłosc] oznaimic, a mnie thesz w tym informowac, czobym dali miał czinic, gdysz sząm temu zabiezec nie mogę zadnym sposzobem, y lia tha moie iusz mi thesz do the[g]o nie dopuszcza.

S thym zycząc w[aszey] m[iłosci] moim m[iłos]ciwym panom y wielcze laskawy braci od P[ana] Boga dobre[g]o zdrowia y na wszem sczesliwe[g]o powodzenia na długi wiek zazywac, oddaię powolnosci szlusb mych przyjacielskich w laskę w[aszey] m[iłosci].

Datum w Ostrogu di[e] Octobris A[n]no D[omi]ni 1591.

W[aszey] m[iłosci] mych m[iłos]ciwych panow y wielcze laskawy braci vprzyimie zycliwy przyjaciel y szluga Constanty x[iąże] Ostrowskie, woiewoda kiewsky, marszałek z[iemi] woł[yńskiey], starosta wło[dzimierski].

BUW. Rękopis 46, k. 46v.–47v. Konia kinię XVI — początek XVII st. Legenda na k. 46v.: Copia listu ie[g]o m[iłos]czy woiewody kiowskie[g]o xiązęcia Ostrowskie[g]o o wielkim szwołolenstwie Kozakow nizowych etc., kthore thymi czaszy na Podoliu czynie-li y czinic nie przestaiq, A[n]no D[omi]ni 1591.

⁷⁸ Так у рукописі.

Bibliographic References

- Antoni, J. "Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim". In *Opowiadania historyczne*. Seryja VI. Lwów: Nakład drukarni Gubrynowicza i Schmidta, 1887.
- — —. "Wielka prywatna". In *Trzy opowiadania historyczne*. Lwów: Nakładem drukarni Gubrynowicza i Schmidta, 1880.
- Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. Dział V. Nr 11078
- — —. Archiwum Zamoyskich. Nr 792.
- — —. Metryka Koronna. Ks. 136.
- Arhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoyu kommissiey dla razbora drevnih aktov (Kiev: V tipografii I. i A. Davidenko, 1863). Ch. III, T. I.
- Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie. Rękopis 46.
- Bielski, J. *Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* Do druku podał F. M. Sobieszczański. Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbrandta, 1851.
- Bielski, M. *Kronika*, wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856.
- Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI — pershoi polovyny XVII st.: universaly, lystuvannia, uhody, prysiady*. Uporядnyk V. Brekhunenko (vidpovidalnyi sekretar), O. Zaiats, Y. Mytsyk, S. Potapenko, V. Shcherbak. Kyiv: Instytut ukraïnskoї arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrayiny, 2016.
- Domanytskyi, V. "Kozachchyna na perelomi XVI–XVII st. (1591–1603)". *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* LX (1904): 4–21.
- Heidenstein, R. *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII*. Francofurtum ad Moenum: Sumptibus Caspari Wächtleri, 1672.
- Hejdensztein, R. *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594* ksiaz XII, z lacińskiego przetłumaczył M. Gliszczyński. Petersburg: Nakładem i drukiem Bolesława Maurycego Wołffa, 1857.
- Hrushevskyi, M. *Istoriia Ukrainy-Rusy VII*. Kyiv — Lviv: Drukarnia P. Barskoho, 1909.
- Kempa, T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526–1608) — przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*. Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2023.
- Kostomarov, N. "Yuzhnaya Rus w kontse XVI veka". V *Istoricheskie monografi i izследovaniya Nikolaya Kostomarova*, III izd. Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoj akademii nauk, 1867.
- Kulish, P. *Istoriya vosoedineniya Rusi II*. Sankt-Peterburg: Izdanie tovarishchestva "Obshchestvennaya polza", 1874.
- Lepiavko, S. *Kozatski viiny XVI st. v Ukraini*. Chernihiv: Siverska Dumka, 1996.

- Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*, wydał T. X^o L. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1868.
- Nacyjanalny gistarichny arhiy Belarusi. F. 694, vop. 1, spr. 290.
- Nikolaichik, F. "Pervie kozatskie dvizheniya". *Kievskaya starina* III (1884): 426–442.
- Popescu, P. D. *Dicționar de personalități istorice*. București: Niculescu, 2005.
- Rezachevici, C. *Cronologia critică a domnilor din Tara Românească și Moldova*. București: Editura Enciclopedică, 2001.
- Sobolev, L. V. "Knyaz K.-V. Ostrozskii kak lider 'russkogo naroda' Rechi Pospolitoi". Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Moskovskii gosudarstvennii universitet imeni M. V. Lomonosova, 2002.
- Storozhenko, A. V. *Stefan Batorii i dneprovske kazaki*. Kiev: Tipografiya G. L. Frantskevicha, 1904.
- Teslenko, I. "Lysty kniaziv Ostrozkykh u fondakh Natsionalnoho istorychnoho arkhibu Bilorusi". V *Treti Sviatosylivski chytannia, Natsionalnyi universytet "Ostrozka akademiiia"*. 2012.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrayny, m. Kyiv. F. 25, op. 1, spr. 39 (aktova knyha Lutskoho grodzkoho suda, 1591 r.)
- Ulianovskyi, V. *Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv*. Kyiv: Vyadvychyi Dim "Prostir", 2012.
- Volumina Legum. II. Petersburg: Nakładem i drukiem Kozafata Ohryzki, 1859.
- Wójcik, Z. "Kosiński Krzysztof". In *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968–1969.
- Wrede, M. *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632*. Wydawnictwo Naukowe Semper: Warszawa, 2019.
- Zagalak, T. *Bunt Krzysztofa Kosińskiego 1591–1593. Przygotowanie do druku Maciej Franz*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2021.

I. Teslenko

ON THE EVE OF THE FIRST UPRISING (Two sources on cossack activity in the spring and summer of 1591)

This article examines the prerequisites for the first Cossack uprising led by Krzysztof Kosiński as covered in the correspondence of the Kyiv Voivode, Prince Vasyl Kostiantyn Ostrozkyi (1526–1608). Special attention is paid to the letters of the Prince to the Troki Voivode, Mikołaj-Krzysztof Radziwiłł "the Orphan" (30 May 1591 in Stepan'), and to the participants of the Senate Council in Janowiec, convened on 31 November 1591 (October 1591 in Ostroh). The analysis of these documents allowed for several clarifications to be made to the traditional narrative of Cossack activities preceding the uprising. Moreover, comparing the content and stylistics of the sources revealed differences in their content and focus. These discrepancies were dictated not only by the different dates of the letters but also by the different target audiences and objectives that the author pursued. The earlier letter is preserved in the National Historical Archives of Belarus in Minsk, and the later one in the Manuscript Department of the Library of Warsaw University. Both documents have never been published before and are provided in the appendix to the article.

Keywords: nobility, Cossacks, Cossack uprising, Rzeczpospolita, correspondence, sixteenth century.

Матеріал надійшов 16.07.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)